

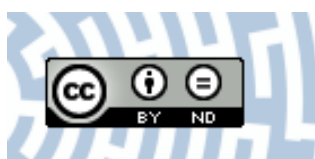

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Z historii rodziny leksykalnej rzeczownika *paskuda*

Author: Zuzanna Krótki

Citation style: Krótki Zuzanna. (2017). Z historii rodziny leksykalnej rzeczownika *paskuda*. "Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza" (Vol. 24, nr 1 (2017), s. 51-65), doi 10.14746/pspsj.2017.24.1.3

Uznanie autorstwa - Bez utworów zależnych Polska - Ta licencja zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu zarówno w celach komercyjnych i niekomercyjnych, pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Zuzanna Krótki

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Z historii rodziny leksykalnej rzeczownika *paskuda*

W artykule przedstawiam zmiany semantyczne rodziny leksykalnej rzeczownika *paskuda*, do której w historii języka polskiego należały takie jednostki jak: *paskudzić*, *paskudzić się*, *spaskudzić*, *napaskudzić*, *opaskudzić*, *popaskudzić*, *rozpaskudzić*, *spaskudzić*, *wypaskudzić*, *zapaskudzić*, *paskudnik*, *paskudnica*, *paskudziarz*, *paskudztwo*, *paskudny*, *paskudnie*, *robić na paskudę*.

Główny kierunek analiz wyznaczyła metoda semazjologiczna. Wychodząc od etymologii, pokazałam, w jaki sposób poszczególne słowoformy nabywały nowych treści, które sensory były dominujące, a które pojawiały się marginalnie.

1. Etymologiczne podstawy badanej rodziny leksykalnej

Zdaniem Wiesława Borysia oraz Aleksandra Brücknera etymonem badanej rodziny leksykalnej jest psł. przymiotnik **skǫdъ* ‘skąpy, biedny, ubogi, lichy’ [SBor, SBr], etymologicznie związany ze staro-cerkiewno-słowiańskim *skǫdъ* ‘biedny, ubogi, niedostateczny’, rosyjskim *skǫdnyj* ‘skąpy, biedny, ubogi’, także z bułgarskim *oskъ* ‘den’ ‘będący w niedostatecznej ilości, skąpy, niedostateczny’ [SBor]. Na jego bazie powstał czasownik **skǫditi*, od którego następnie utworzono derywat prefiksalny psł. **poskǫditi/poskuditi* ‘uczynić coś (lub kogoś) ubogim, biednym, lichym, bardzo marnym; uszkodzić’ [SBor]. Przywołany wyraz pochodny stał się z kolei podstawą dialektalnego rzeczownika **paskǫda/paskuda*¹, którego pierwotna treść sprowadzała się do zaledwie dwóch sensów semantycznych: 1) prymarnego – ‘uczynienie czegoś (lub kogoś) ubogim, biednym, lichym, zepsucie, uszkodzenie’, 2) sekundarnego – ‘coś biednego, ubożego, bardzo marnego, a przez to niemiłego, odrażającego’ [SBor]. Z drugiego znaczenia rozwinęły się dalsze pejoratywne sensory.

1 Prefiks *pa-* występuje zwykle w rzeczownikach adwerbalnych, zastępując *po-* [SBor].

Na marginesie warto dodać, że nieco inną ścieżkę etymologicznego rozwoju leksemu *paskuda* wskazał Andrzej Bańkowski [SBań], którego zdaniem badana jednostka jest klasycznym przykładem rutenizmu, za czym przemawia bardzo dobre jej poświadczenie w języku ukraińskim. Według językoznawcy etymonem tej nazwy jest staroruskie **kuditi* ‘potępiać, zawstydząć’, obecne w formacji *†pas-kuda* o niejasnym znaczeniu.

Na potrzeby pracy przyjmuję hipotezę późniejszą – Borysia, która w moim odczuciu jest bardziej przekonująca, bowiem cała rodzina leksykalna rzeczownika *paskuda* nie tylko w języku ukraińskim, ale również w dialektach została dobrze zarejestrowana (m.in. w języku kaszubskim, gwarze śląskiej okolic Cieszyna, Raciborza, Katowic [SKarł, SGŚC, SGK]).

2. Leksem *paskuda*

Co ciekawe, mimo że leksem *paskuda* został odnotowany już w XV wieku jako nazwa osobowa – *Paskuda*, przez ponad 200 lat nie był rejestrowany w polskich tekstach. Wyraz ten musiał jednak figurować w ówczesnym zasobie leksykalnym, bowiem na jego obecność wskazują inne, współrzedne jednostki, derywowane bezpośrednio od niego, takie jak np. XV-wieczne czasowniki *paskudzić*, *spaskudzić*.

Zapewne u początków swej historii badany rzeczownik zawierał dziedziczoną z prasłowiańszczyzny treść ‘uczynienie czegoś (lub kogoś) ubogim, biednym, lichym; zepsucie, uszkodzenie’ oraz ‘coś biednego, ubogiego, bardzo marnego, a przez to niemilego, odrażającego’ [SBor]. Potwierdzeniem powyższego przypuszczenia są późniejsze, XVII-wieczne znaczenia leksemu *paskuda*, typu: ‘szkoda’, ‘złe лихо’ oraz ‘paskudność’. Pierwsze rozwinęło się z ‘zepsucie, uszkodzenie, uczynienie czegoś lichym’, pozostałe z treści ‘coś odrażającego’.

Nie były to jednak jedyne średniopolskie znaczenia wyrazu *paskuda*. Poza nimi poświadczono takie jak: ‘rzecz nieczysta’ oraz ‘niechluj, człowiek nieczysty, niecny’, np.:

Zbierać szumowiny z ługu, ile razy pokażą się na wierzchu z jakimikolwiek paskudami. Jak. Art. 1, 52 [SL]

Z tak dzielną bronią, co paskudo tobie. Miej taki przynależyty strój słusznej osobie. Żebr. Ow. 15 [SL].

Oba znaczenia bardzo silnie koncentrują się wokół kategorii BRUD, co dziś zbytnio nie dziwi. Nieczystość w charakterze fizycznym od zawsze traktowana

była jako rezultat biedy, uszkodzenia lub zepsucia – stąd na skutek zasygnalizowanego skojarzenia wyłoniły się nowe sensy, wiążące *paskudę* z brudem. Warto jednak zauważyć, że w ówczesnej świadomości kulturowej nieczystość rozpatrywana była nieco szerzej – jako rodzaj zepsucia moralnego, stanowiący efekt popełnienia trzeciego spośród siedmiu grzechów głównych (grzechu *luxuria*, dziś grzechu nieczystości [Krótki 2014: 58]). *Paskuda* pełniła więc pod koniec doby średniopolskiej również funkcję synonimu *rozpusty* lub *sprośności* (np.: „Wielkiej się Dawid dopuścił rozpusty. W tej i Salomon naleziono paskudzie. Zab. 15, 219” [SL]), natomiast zwrot *robić na paskudę* tłumaczono jako ‘popełniać sprośność’.

Wydaje się jednak, że treść ‘cudzołóstwo’ obecna była w strukturze semantycznej badanego rzeczownika znacznie wcześniej. Już w XV wieku, utworzony bezpośrednio od niego, czasownik *paskudzić* oznaczał bowiem ‘cudzołóżyć’, a w SWil omawiane znaczenie formacji *paskuda* nie zostało zarejestrowane.

W tym okresie analizowany wyraz nazywał: 1) osobę brudną, niechlują, 2) napaść na bydło; zarazę, chorobę bydłą, 3) ‘rodzaj jadowitych chrząszczy’. Znaczenia drugie i trzecie przeniesione zostały z derywowanego od *paskuda* rzeczownika *paskudnik*, poświadczonego w licznych średniopolskich fragmentach, o czym jeszcze będzie mowa.

Najbardziej znamienne efekty generalizacji znaczenia badanej słowoformy udokumentowano natomiast na początku XX wieku. Poza wcześniejszymi typu: ‘lichy’, ‘szkoda’, ‘rozpusta’ pojawiły się znaczenia ‘brzydka pogoda’, które zapewne rozwinęło się z treści ‘nieczystość’ (na skutek skojarzenia nieprzyjemnej, deszczowej pogody, tj. „słoty, chlapaniny” [SW] z brudem), oraz takie jak: ‘potwór’, ‘diabeł’, ‘człowiek wyrządzający szkodę’, ‘pieczeniarsz’ (czyli ‘darmozjad’) [SW]. Źródeł ostatnich treści upatrywać należy w przesunięciu sensu ‘coś odrażającego’ na istoty fantastyczne, stanowiące uosobienie wstrętu, brzydoty moralnej, tj. potwora, diabła. Później *paskudą* zaczęto nazywać również człowieka, wykazującego cechy podobne do złego demona, zatem będącego kimś zepsutym moralnie, szkodzącego innym, żyjącego nieraz ich kosztem.

Niewiele jednak spośród tych znaczeń przetrwało do połowy XX wieku. W SD zarejestrowane bowiem zostały zaledwie trzy treści wyrazu *paskuda*, z których pierwszą uznano za gwarową, a trzecią za przestarzałą:

1. ‘zło, szkoda’, np. A teraz przechyra diabelska znowu przyłaził i nam czyni paskudę. Morc. Pokład. 12 [SD];
2. ‘człowiek paskudny, brzydki, bezecny, człowiek brudzący gdzie, niechluj’;
3. ‘paskudztwo’ [SD].

Trudno nie zauważyć tego, że drugie znaczenie, odnoszące się do człowieka, obejmowało zarówno sferę fizyczną – to, co budzi wstręt z powodu braku zachowania higieny, jak i sferę moralną – zachowanie, które w opinii ogółu uznawane jest za odrażające. Należy tutaj zatem mówić o dwóch upersonifikowanych znaczeniach, z których jedno datuje się na XVIII wiek, drugie na początek wieku XX.

Spośród tych znaczeń do czasów obecnych przetrwało jednak tylko jedno: ‘człowiek bardzo brzydki, szkarada’ (np.: „Z taką paskudą wstyd się pokazać na ulicy” [USJP]) oraz sens z początku XX wieku: ‘każda istota budząca wstręt, odrazę’ [USJP].

Zdecydowanie szerszą treść semantyczną ma badana jednostka w języku kaszubskim, gdzie nadal oznacza ‘partacza’, ‘człowieka brzydkiego’, ‘człowieka przykrego’, ‘tłustą świnię’ oraz ‘uosobienie snu, koszmar’ [SGK].

W gwarze okolic Śląska Cieszyńskiego zachował się natomiast notowany po raz ostatni w SL frazeologizm *robić na paskudę*, który obecnie tłumaczy się jako ‘robić komuś na złość; sprawiać komuś przykrość’, np.: „Musisz mu fót robić na paskudę?” [SGŚC]. Znaczenie tej jednostki zmieniło się zatem diametralnie: ‘popępiać cudzołóstwo’ – ‘krzywdzić’. Wydaje się jednak, że drugie znaczenie badanego zwrotu nie było sekundarne i pewnie obecne było w jego strukturze semantycznej już na początku doby średniopolskiej, chociaż go nie odnotowano. Z czasem treść ‘cudzołożyć’ została wyrugowana, w rezultacie czego pozostał tylko jeden sens zwrotu *robić na paskudę*, tj. ‘robić szkodę’, który obecnie utrzymuje się tylko w gwarach.

3. Czasowniki *paskudzić*, *paskudzić się*, *popaskudzić*, *napaskudzić*, *opaskudzić*, *spaskudzić*, *zapaskudzić*, *rozpaskudzić*, *wypaskudzić*

Co ciekawe, rejestrowany już w XV wieku leksem *paskudzić* w staropolszczyźnie odnotowany został tylko w znaczeniu przenośnym – ‘cudzołożyć’: „Nie będziesz paskudził, non mechaberis. XV med. Zab. 523” [SStp]. To, powstałe na skutek skojarzenia brudu z zepsuciem moralnym, znaczenie nie było jednak jedynym ówczesnym sensem semantycznym badanego *verbum*. Derywowany od niego czasownik prefiksalny *spaskudzić* miał bowiem treść bardzo bliską znaczeniu podstawowemu: ‘brukać, zanieczyszczać’ [SStp]. Jeśli struktura semantyczna derywatu była paralelna względem znaczenia prasłowiańskiego, nie ulega wątpliwości, że treść prymarna obecna była również w znaczeniu jego podstawy słowotwórczej, czyli staropolskiego czasownika *paskudzić*.

Za zasygnalizowaną hipotezą przemawia dodatkowo to, że zarówno w XVIII, jak i w XIX, a nawet w XX stuleciu *paskudzić* znaczyło ‘brudzić’ [SL, SWil, SW, SD] (np.: „Częstokroć mały strumień, płynąc z gnoju, z śmieci,

całą rzekę paskudzi. Pot. Pocz.” [SL]), natomiast treść ‘sprosnym uczynić, zhańbić się’ (wiązana z cudzołóstwem) po raz ostatni poświadczona została w XIX wieku.

W tym właśnie stuleciu czasownik *paskudzić* poza sensami ‘brudzić’ i ‘cudzołożyć’ zyskał takie jak: ‘partaczyć, lichy, byle jak robić’ oraz ‘wymioty, odchody swoje zostawiać’ [SWil]. O ile drugie znaczenie stanowi tylko odcień semantyczny ‘brudzić’, o tyle treść ‘partaczyć’ musiała rozwinąć się w nawiązaniu do struktury semantycznej rzeczownika *paskuda*. Jediną możliwą parafrazą czasownika *paskudzić* w tym znaczeniu była natomiast postać ‘robić paskudę’, tj. ‘robić szkodę’.

Wszystkie XIX-wieczne znaczenia kontynuowane były na początku XX wieku. Poza nimi odnotowano także ‘urzezać pszczoły tak, żeby nie robiły wosku’. Ta treść była jednak incydentalna (nie poświadczono jej w innych słownikach), toteż nie poświęcę jej więcej uwagi.

Również za marginalny uznać należy sens ‘zniesławiać’, właściwy dla połowy XX wieku, np.: „Nie chcę, żeby słyszał naszą rozmowę [...], oni tak doskonale umieją pokręcić; będą nas paskudzić przy łada sposobności, po gazetach, bo i to umieją Teka Stańcz. 87” [SD]. W kolejnym stuleciu nie pozostał po nim żaden ślad.

Tymczasem inne, właściwe dla tego okresu znaczenia, tj. ‘zostawiać gdzieś brudy, nieczystości, odchody’ i ‘robić coś złe, niedbale, partaczyć’ [SD], przetrwały do dziś [por. USJP]. W gwarach okolic Krakowa leksem *paskudzić* do początku XX stulecia znaczył natomiast ‘kraść’, a w dialektach śląskich ‘jeść łapczywie’ lub ‘jeść coś smacznego, jeść tzw. paskudy’ [SKarł].

Bardzo podobną historię miał poświadczony po raz pierwszy w SWil czasownik *paskudzić* w stronie zwrotnej – *paskudzić się*. Na początku oznaczał on ‘brukać się, walać się, hańbić się’ oraz ‘odbywać naturalną potrzebę (tj. załatwiać się)’, niemniej już u progu XX wieku jego znaczenie uległo subtelnej modyfikacji.

Czasownik *paskudzić się* uzyskał bowiem dwa nowe sensy: 1) dotyczący źle gojących się ran (utworzony w nawiązaniu do obrazu nieczystości), tj. ‘ślimaczyć się, gnoić się, jątrzyć się, zachodzić materią, nie goić się²’; 2) ironiczny ‘czym błahym, bezsensownym, niegodnym uwagi zadawać sobie’. Drugie znaczenie powstało najprawdopodobniej pod wpływem analogii do treści synonimicznego *babrać się* ‘grzebać się w czymś, zwykle brudnym, wykonywać jakąś brudną robotę, robić to powoli’ [SW]. Zapewne na początku XX

2 Stąd poświadczony w SW *paskud* znaczy ‘ropa’. Jednak inne leksykony nie rejestrują tej jednostki.

wieku czasownik *paskudzić się* miał podobne znaczenie, chociaż nie zostało ono poświadczone. Z niego rozwinął się natomiast odcień ‘zawracać sobie głowę czymś blahym’, np.: „Nie warto paskudzić się tym nawet” [SW].

Interesujące wydaje się jednak to, że analizowane znaczenie nie zostało odnotowane w kolejnych dekadach badanego stulecia. Spośród wszystkich zarejestrowanych w SW sensów do połowy XX wieku przetrwały bowiem tylko dwa, tj. ‘brudzić się’ oraz ‘o ranach: jątrzyć się’ [SD]. Na bazie pierwszego z nich wyłoniły się natomiast takie treści przenośne jak: ‘zniesławiać, szkalować’ i ‘demoralizować’:

paskudzić się ‘zniesławiać’: Wolno nam jest paskudzić się nawzajem, bez żadnych cyrkułskrypcyj i bez zachowania parlamentarnej etykiety. Lam. J. Korm. 118. [SD]

paskudzić się ‘demoralizować’: Takie to proszę państwa czasy nastały. Chłopak się paskudzi, a oni go tu jeszcze biorą w obronę. Piach, Nas. 121. [SD]

Co ciekawe, praktycznie wszystkie dawne znaczenia czasownika *paskudzić się* zostały już zapomniane. Obecnie wyraz ten nazywa wyłącznie jątrzenie się ran, chociaż w kontekstach potocznych mogą pojawić się użycia wiążące *paskudzić się* z brudem.

Tymczasem wszystkie derywaty prefiksalne od *paskudzić*, tj. *popaskudzić*, *napaskudzić*, *opaskudzić*, *rozpaskudzić*, *spaskudzić*, *wypaskudzić*, *zapaskudzić*, miały na ogół charakter instrumentalny (‘nakryć, nabrudzić jakąś substancją’ [Krupianka 1979: 19, 43; zob. też Janowska 1999: 79]) i od początku swej historii zawierały sensy dotyczące nieczystości. W XVIII wieku czasownik *popaskudzić* znaczył ‘popługawić, posmrodzić’, *napaskudzić* ‘paskudztwa narobić, napluć, napługawić’, *opaskudzić*³ ‘wkoło popaskudzić’, natomiast *spaskudzić* i *zapaskudzić* ‘paskuctwem zapełnić, zanieczyścić, zapługawić’ [SL]:

Rana przez zaniedbanie zapaskudzona była i ropy dobrej z siebie nie wydała. Perz. Cyr. 77. [SL]

Rolnik wyrywa wcześniej drobne z pszenicy kąkole. Nie czekając aż całe zapaskudzą pole. Mon. 75, 675. [SL]

3 Tutaj warto zwrócić uwagę na funkcję prefiksu *o-*. W większości XVIII-wiecznych formacji pełnił on funkcję okolicznika sposobu, wskazując na działanie naokoło przedmiotu [Krupianka 1969: 149–150].

Na podstawie pierwszego fragmentu można wnioskować, że już w XVIII wieku z rodziną leksykalną czasownika *paskudzić* wiązano sens ‘jatrzyć się’, chociaż w sposób eksplicytny poświadczono go dopiero w leksykonie z początku XX wieku (w SW, w strukturze semantycznej leksemu *paskudzić się*). Drugi wyimek pozwala natomiast dostrzec mnogość odcieni semantycznych znaczenia ‘brudzić’, w zależności od kontekstu czasownik *zapaskudzić* znaczył bowiem ‘zanieczyścić’, ‘pozostawić wymiociny lub odchody’, nawet ‘zakąkolić, zachwaścić’ [SL].

Bardzo podobnie było w przypadku innych derywatów prefiksalnych od *paskudzić*. Do połowy XX wieku ich treści były bardzo ogólne, dlatego też często leksemy te stosowano wymiennie. Jedynie odnotowane po raz pierwszy w SWil czasowniki *spaskudzić się*, *rozpaskudzić* i *wypaskudzić* miały znaczenia bardziej konkretne. Pierwszy z wymienionych znaczył wyłącznie ‘stać się paskudnym, brudnym, zepsuć się’, natomiast *rozpaskudzić* i *wypaskudzić* – ‘zeszpecić coś, zepsuć’ [SWil].

Do pewnych przesunięć semantycznych dochodzi w połowie XX wieku. Od tego momentu jednorodną treść semantyczną mają tylko formacje *zapaskudzić* ‘zanieczyścić czym (zwłaszcza odchodami), zabrudzić, zawałać’ (np.: „Krowa [...] zapaskudziła nam miejsce koło furtki. Pięt. Wspól. 10” [SD]) i *opaskudzić* ‘zanieczyścić, zwłaszcza ekstremamentami’ (np.: „Bóg wie, jakimi kalumniami nas opaskudzili. Rzew. H. Listop., II, 7” [SD]). Nie znaczy to bynajmniej, że w znaczeniach pozostałych formacji przedrostkowych od *paskudzić* nie było sensów dotyczących brudu. Odcienie te sytuowały się jednak na drugim planie, przykładowo – leksem *spaskudzić* oznaczał przede wszystkim ‘zrobić coś źle, nieudolnie, niedbale, spartaczyć’ (np.: „Mańka, spaskudziłaś stanik, worki wiszą pod pachami. Rey. Now. IV, 143” [SD]), natomiast znaczenie ‘zabrudzić, zanieczyścić, zapaskudzić’ (np.: „Jest zakaz nikogo do śróodka nie puszczać, aby jakiej szkody nie zrobiono lub samym chodzeniem pokoju którego nie spaskudzono. Staszic. Dzień. I, 261” [SD]) zostało uznane za rzadkie. Z analogiczną sytuacją spotykamy się w przypadku formacji *napaskudzić*, która zdecydowanie częściej niż ‘zanieczyścić odchodami’ znaczyła ‘zrobić dużo głupstw, dużo złego przez lekkomyślność, nieumiejętne lub złośliwe działanie; naknocić, napartaczyć, nabroić’ (np.: „Co do gwary i w ogóle regionalnych pierwiastków kultury ludowej, to trzeba jedno powiedzieć, zanim się kto zbierze do korzystania z tych wartości, niech się ich lepiej dobrze nauczy. Bo już za dużo po prostu napaskudzono z tzw. ludowością. Ciern. Zabor. 197” [SD]). Ostatni sens rozwinął się pod wpływem XX-wiecznej treści bazowego *paskudzić* ‘zniszczyć coś poprzez nieumiejętne działanie, spartaczyć’, ‘zniesławiać, plotkować’. Pozostałe jednostki prefiksalne nie były już rejestrowane.

Obecnie jedynym znaczeniem *napaskudzić* jest ‘zostawić gdzieś brudy, nieczystości, odchody, zabrudzić, zanieczyścić, nabrudzić’, natomiast *zapaskudzić*, analogicznie do stanu z połowy XX wieku, znaczy ‘zanieczyścić czymś, zwłaszcza odchodami, zabrudzić’ [USJP]. Jednostki te są więc synonimami. Jedynie wyraz *spaskudzić* nie zawiera sensów dotyczących brudu, rozumiany jest bowiem jako ‘zrobić źle, niedbale, nieudolnie; spartaczyć’ [USJP].

4. Rzeczowniki *paskudnik*, *paskudnica*, *paskudziarz*

Wszystkie analizowane w tej części leksemy w historii języka polskiego odgrywały rolę ekspresywnych apelatywnych nazw osób, czyli jednostek odnoszących się do człowieka, wnoszących sporo ekspresji [Rejter 2006: 108].

Za najstarszy leksem tego pola uznaje się wyraz *paskudnik* (notowany od XVII wieku [SJPXVII]), utworzony na bazie rzeczownika *paskuda* przez dodanie sufiksu *-nik*. Formant tej jednostki miał tylko funkcję strukturalną⁴, znaczenie ekspresywne mieściło się zatem wyłącznie w jego słowotwórczej bazie (por. też *chlubnik*, *chelpnik* [Krótki 2015: 357]).

Początkowo badany derywat zawierał dwa znaczenia, z których pierwsze było takie samo jak XVII-wieczna treść jego podstawy słowotwórczej. Leksem *paskudnik* nazywał bowiem osobę niedbającą o zachowanie właściwej higieny, innymi słowy – niechluj. Nieco bardziej sprecyzowany charakter miało drugie znaczenie, tj. ‘zaraza na bydło, na konie’, które rozwinęło się z sensu ‘coś, co budzi odrazę’, np.:

Napaść, nogieć albo paskudnik jest błonka gruba narastającego mięsa między powieką a żrenicą, która ból w żyłach do mózgu dochodzących tak wielki mnoży, że koń od tego upada jak w kaduku. Comp. Med. [SL]

Podobną motywację miało inne, XIX-wieczne znaczenie, tj. ‘rodzaj jadowitych chrząszczy’ [SWil]. Na podstawie krótkiej wzmianki w SWil nie sposób jednak dociec, jakie właściwie owady znaczone leksemem *paskudnik*. Nie ulega więc wątpliwości to, że zarówno ‘zaraza’, jak i ‘chrząszcz’ nigdy nie były znaczeniami podstawowymi wyrazu *paskudnik* i pewnie dlatego w kolejnych stuleciach ich nie poświędzono⁵.

4 Z funkcją strukturalną mamy do czynienia tylko wtedy, kiedy spełnione są dwa założenia: „1) uznanie za prymarną funkcję elementów derywacyjnych funkcji przeszerogowania do odpowiedniej kategorii części mowy; 2) łączenie systemu derywacyjnego danego języka z całym systemem danego języka, w naszym wypadku z systemem języków fleksyjnych” [Brodowska-Honowska 1967: 29].

5 W SD pojawia się jedynie wzmianka, że *paskudnik* to ‘ludowa, zapomniana już, nazwa choroby bydła i koni leczonej przez zabobonne zdejmowanie, czyli usuwanie błony z oka’ [SD].

Wielu nowych odcieni nabyła natomiast na początku XX wieku treść ‘niechluj, flejtuch, plugawiec’. Odnoszono ją bowiem również do nieczystości moralnej, na skutek czego *paskudnik* stał się synonimem *rozpustnika*, *bezecnika*, *sprośnika*, *nierządnika*, a także *łakomca* i *łakomczucha*. Znaczącą nadinterpretacją byłoby stwierdzenie, że badany leksem odgrywał na początku XX wieku rolę równoznacznika wyrazu *grzesznik*. W tym bowiem okresie obserwujemy słabnącą rolę katalogu *peccata capitalia*, wcześniej natomiast takich informacji nie udokumentowano [Krótki 2014: 64]. Ponadto jednostka *paskudnik* nie charakteryzowała osoby grzeszącej pychą, zazdrością, nawet popełniającej grzech lenistwa. Dotyczyła jedynie tych, którzy zachowywali się niekulturalnie przy stole lub łamali obowiązujące zasady obyczajowe przez niemoralne prowadzenie się. Obecnie wyraz ten występuje jedynie w gwarach i znaczy albo ‘łakomczucha’ (gwarę śląską okolic Rybnika, materiał zasłyszany), albo ‘człowieka złośliwego’ (język kaszubski⁶ [SGK], gwara okolic Śląska Cieszyńskiego, np.: „Tyś je jednak człowiecze paskudnik” [SGŚC]⁷).

Nieco inne dzieje miało, derywowane od *paskudnika*, *feminivum paskudnica*. Można byłoby się spodziewać, że wyraz ten będzie miał znaczenia analogiczne do swej słowotwórczej bazy, tj. ‘niechluj’, ‘zaraza’. Tymczasem już w XVIII wieku *paskudnica* rozumiana była jako ‘sprośnica’ [SL]. Niewykluczone, że formacja ta początkowo nazywała również niechlujną, brzydką kobietę (taki bowiem sens zanotowany został w SWil), a znaczenie ‘nierządnica’ rozwinęło się na skutek przesunięcia metaforycznego: brud fizyczny – brud moralny. Brakuje jednak informacji na ten temat. Prawdopodobna wydaje się również hipoteza, że *paskudnica* utworzona została po prostu na wzór podobnie brzmiącej *sprośnicy*, o identycznym formancie słowotwórczym.

Co ciekawe, u progu XX wieku badany wyraz oznaczał ‘czarownicę’ (np.: „Pragnie on mścić się nad tą paskudnicą. Mor. A.” [SW]). Ten z kolei sens semantyczny mógł wyłonić się albo z treści ‘brzydka, niechlujna kobieta’, albo pod wpływem rymującego się wyrazu *czarownica*.

Dopiero w połowie XX stulecia *paskudnica* staje się żeńskim odpowiednikiem *paskudnika* (np.: „Nie wyobrażam sobie żeby kto śmiał, z powodzeniem, z jakąś paskudnicą włączyć się tak, wstyd z czoła starłszy. Krasz. Int. 37” [SD]), natomiast na początku XXI wieku formacja ta zanika.

6 Zgodnie z Ustawą o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6 stycznia 2005 roku stosuję termin *język kaszubski*, a nie *gwara*.

7 Na początku XX wieku poświadczono takie gwarowe użycia jak ‘choroba bydła’ (w okolicach Poznania, Krakowa, Olsztyna, Warszawy [SKarł]) oraz ‘urok na ludzi’ (por. „Zażegnawanie paskudnika”. Kurjer Warsz. 1892 [SKarł]). Ze względu na brak materiału nie sposób jednoznacznie orzec, czy te treści utrzymują się nadal.

W funkcji synonimu *paskudnika* bardzo rzadko występował również XIX-wieczny ekspresywizm *paskudziarz*. Wyraz ten utworzony został na wzór odczasownikowych nazw wykonawców czynności o sufiksie *-arz*, typu: *stolarz*, *murarz*, *malarz*, *ślusarz*, dlatego prymarnie sytuował się w kategorii *nomina agentis*. Jego znaczenie bliskie było natomiast nowopolskiej treści bazowego *paskudzić*, tj. ‘partaczyć, lichy, byle jako robić’, bowiem początkowo *paskudziarz* nazywał wyłącznie ‘partacza, lichego rzemieślnika’ [SWil]. Później [SW] odnotowano sensy świadczące o tym, że analizowana jednostka mogła odgrywać rolę równoznacznika wyrazu *paskudnik*, np.:

paskudziarz ‘człowiek paskudny, budzący odrazę, nieczny’: Traktuje mnie przyzwoicie [...]. Błagier tylko i... paskudziarz straszny! Gąs. W. Pig. 37. [SD]⁸

paskudziarz ‘marny pracownik, rzemieślnik, partacz, fuszer’: Zrywam z tym paskudziarzem, bo nań w żaden sposób liczyć nie można. Lel, Listy II, 202. [SD]

Na początku XXI wieku nazwa ta wyrugowana została z polszczyzny ogólnej, chociaż w okolicach Krakowa *paskudziarzem* nadal nazywa się ‘złodzieja drobnych rzeczy’. Taka treść stanowi *continuum* dawnego znaczenia bazowego rzeczownika *paskuda*.

5. Rzeczowniki *paskudztwo*, *paskudność*

Rzeczowniki *paskudztwo* (w XVIII wieku *paskustwo*) i *paskudność* początkowo miały identyczne znaczenia. Pełniły bowiem funkcję synonimów bazowego rzeczownika *paskuda*, znacząc ‘coś nieczystego, nieczystość’ (np.: „Ruda ta że ma wiele paskustwa, płócią ją. Os. Żel. 39” [SL]) lub ‘obrzydliwość’. Na początku doby nowopolskiej ich treści różnicują się, *paskudztwo* dotyczy rzeczy brudnej, odrażającej, natomiast *paskudność* – własności (zatem cechy) wszystkiego, co nieczyste, niechlujne, nikczemne, obmierzłe i w takim znaczeniu występuje do końca swej historii (do początku XX wieku).

Również treść semantyczna *paskudztwa* na przestrzeni wieków nie ulega większej modyfikacji semantycznej⁹. Nadal wyraz ten znaczy ‘rzecz brzydka lub niesmaczna, budzącą wstręt, odrazę, obrzydliwość’ lub ‘coś brudnego,

⁸ Wszystkie wyróżnienia w cytowanych fragmentach – Z.K.

⁹ W SKarł pojawia się informacja, że w gwarze warszawskiej *paskudztwem* nazywano ‘chorobę członka wstydlwego’, takie poświadczenie jest jednak marginalne.

zanieczyszczonego'. Od połowy XX wieku rejestrowane są także użycia, w których leksem *paskudztwo* występuje w liczbie mnogiej, nazywa nieczystości, brudy, np.:

Po schodach wchodziło się między obskurne korytarzyki [...] cuchnące wilgocią, z nie dokręconymi¹⁰ i kapiącymi kranami zlewów, do których wlewano wszelkie paskudztwa z całego dnia. Unił. Dwadz. 122. [SD]

Właściwa dla powyższego wyimka treść jednostki *paskudztwa* rozwinęła się pod wpływem znaczenia czasownika *paskudzić* z połowy XX wieku. Dotyczyło ono najczęściej zostawiania brudów, nieczystości, odchodów (por. np.: „Zastałem na ulicy w pewnym kącie smród, gdzie każdy w dzień i w nocy najczęściej paskudził. Staszic. Dzień. II 93” [SD]).

6. Leksemy *paskudy*, *paskudki*

Jednostki *paskudy* i *paskudki* poświadczone zostały tylko w SW, niemniej na ich obecność w polskim zasobie leksykalnym wskazują użycia gwarowe. Nadal wyrazy te funkcjonują w gwarach śląskich okolic Rybnika w takim samym znaczeniu, w jakim zarejestrowane zostały na początku XX wieku [SW], mianowicie ‘słodocze, łakocie, pyszności’ (materiał zasłyszany). Najprawdopodobniej przywołana treść powstała pod wpływem wtórnego znaczenia ekspresywizmu *paskudnik*, tj. ‘łakomic’. *Pluralia tantum paskudy* i *paskudki* rozpatrywać zatem należy w kategoriach odsubiektywnych nazw obiektów czynności o parafrazie ‘to, co zjada paskudnik’.

7. Leksemy *paskudny*, *paskudnie*

Dzieje notowanego od początku XVII wieku przymiotnika *paskudny*, derywowanego bezpośrednio od *paskudy*, częściowo pokrywają się z historią wyrazu bazowego. Początkowo leksem ten oznaczał ‘niechędogi, nieczysty’, ‘sprośny’, niemniej już na początku XIX wieku zyskał znaczenia ‘liczy’, ‘brzydki’, ‘obrzydliwy’ [SWil], w kolejnym stuleciu ‘łakomy’ (pod wpływem treści ekspresywizmu *paskudnik*), natomiast w połowie XX stulecia ‘zły, przykry, niezdolny’:

Posiadałem irysy. I co? Wszystko powyrywały te paskudne dzieciśka. Płomyk 17. 153. [SD]

¹⁰ W cytacie stosuję ortografię właściwą dla połowy XX wieku.

Flis wodził za nią wzrokiem, rodziło się w nim paskudne uczucie, zazdrość, nie zazdrość czy się tak losem Jurka przejęła. Jackiew. Górn. 155. [SD]

Ostatni sens jest swego rodzaju *novum*. Nie było go bowiem wcześniej w treściach innych jednostek rodziny leksykalnej rzeczownika *paskuda*. Bez wątplenia znaczenie przenośne ‘zły, przykry, nieznośny’ powstało z treści ‘obrzydliwy’, ‘budzący odrazę’ (por. znaczenie przymiotnika *wstrętny*). Było ono bardzo ekspansywne, bowiem obecnie sytuuje się na równi ze znaczeniem ‘bardzo brzydki’ [USJP], a na dodatek zdecydowanie więcej można wskazać kolokacji z przymiotnikiem *paskudny* rozumianym jako ‘przykry’ (por. np.: *paskudne kłopoty*, *paskudna choroba*, *paskudny zwyczaj*, *paskudne plotki*, *paskudna sprawa*) niż ‘nieładny’.

W gwarach nieobce były także użycia, w których badany wyraz stosowano jako określenie kogoś łakomego, np.:

Kot paskudny. Zab. I 48. [SKarł]

On na to paskudny. Pr. fil. V, 826. [SKarł]

Kobieta brzemienna może jeść wszystkie potrawy, byle tylko uważała na czystość i nie spożywała ich z chciwością, inaczej byłoby jej dziecko paskudne. Świąt. 600. [SKarł]

Możliwe, że w historii języka polskiego analizowany leksem zawierał również powyższe znaczenia, chociaż nie zostały one odnotowane.

Bardzo podobną historię do przymiotnika *paskudny* miał jego przysłówkowy derywat – *paskudnie*, odnotowany na początku doby nowopolskiej. Znaczenie tego leksemu zawsze było zależne od treści jego podstawy słowotwórczej. Początkowo przysłówek ten odgrywał bowiem rolę synonimu takich jednostek jak: *brzydko*, *plugawo*, *nieczysto*, *obmierźle*, *obrzydliwie*, *haniebnie*, *szkaradnie*, *ohydnie*.

W XX stuleciu – analogicznie do *paskudny* – zyskał natomiast nowe znaczenia: 1) ‘dotkliwie, boleśnie, źle, niepomyślnie’, 2) ‘złośliwie’. Zrodziły się one na skutek rozszerzenia treści słowotwórczej bazy o sens ‘zły, przykry nieznośny’, np.:

paskudnie ‘złośliwie’: Gdziekolwiek spojrzeć, w którąkolwiek stronę, zawsze się spotka jakieś paskudnie patrzące oczy. Tworzy to jakby chmurę nienawiści. Żer. Uroda 50. [SD]

***paskudnie* ‘dotkliwie, niepomysłnie’**: Zawiódł się na nim paskudnie. [SW]

Ruszyliśmy do natarcia z całą kompanią. Paskudnie wyszło – łąka odkryta, a hitlerowców dużo. Twórcz. 7, 1954, s. 49. [SD]

Pierwsze znaczenie zostało wyrugowane, w wyniku czego przysłówki *paskudnie* oznacza obecnie ‘brzydko, odrażająco, okropnie’ lub ‘dotkliwie, przykro, nieznośnie’ [USJP].

* * *

W słowotwórstwie działają dwie sprzeczne tendencje: do specjalizacji znaczenia derywatów oraz do „pojemności znaczenia formacji słowotwórczych” [Brodowska-Honowska 1967: 59]. W przypadku analizowanej rodziny leksykalnej mieliśmy jednak do czynienia zarówno z generalizacją, jak i z zawężeniem treści semantycznej, a nawet, jak w przypadku gwarowego *robić na paskudę*, z reaktywacją zapomnianej jednostki w nowej funkcji nominatywnej [Buttler 1978: 33].

Przeanalizowane treści historyczne oraz konteksty użycia, w których występowały jednostki *paskuda*, *paskudzić*, *paskudzić się*, *spaskudzić*, *napaskudzić*, *opaskudzić*, *popaskudzić*, *spaskudzić*, *zapaskudzić*, *paskudnik*, *paskudnica*, *paskudziarz*, *paskudztwo*, *paskudny*, *paskudnie*, *robić na paskudę*, uwypuklają, jak zawile były drogi rozwoju niektórych sensów semantycznych. Liczne znaczenia, które na pozór wydawały się stabilne, zostały już całkowicie zapomniane, inne na skutek derywacji semantycznej zmieniły swą prymarną postać. Zachowane jednak zostały w gwarach, gdzie nadal derywaty od *paskudy* łączone bywają m.in. z kradzieżą, okrucieństwem lub z łakomstwem. Aby wyjaśnić genezę zasygnalizowanych powiązań, trzeba było prześledzić historię poszczególnych formacji.

Interesujące jest jednak to, że dziedziczone z prasłowiańszczyzny sensy, tj. ‘coś lichego’, ‘coś zepsutego’, ‘coś odrażającego’, nadal zajmują prymarne miejsce w treściach całej rodziny leksykalnej wyrazu *paskuda*.

Bibliografia

- Brodowska-Honowska Maria (1967), *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Buttler Danuta (1978), *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

- Janowska Aleksandra (1999), *Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krótki Zuzanna (2014), *Siedem grzechów głównych w leksyce dawnej polszczyzny* [praca doktorska, maszynopis].
- Krótki Zuzanna (2015), *Dawne polskie ekspresywizmy pochodne od „chęłpić się”, „chlubić się”, „chwalić się”*, „Język Polski”, z. 4, s. 354–356.
- Krupianka Aleksandra (1969), *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o-(ob-) w języku polskim*, Wydawnictwo Naukowe, Toruń–Poznań.
- Krupianka Aleksandra (1979), *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Rejter Artur (2006), *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Wronicz Jadwiga, red. (2010), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, Galeria Na Gojach, Ustroń.

Wykaz skrótów

- SBań – Bańkowski Andrzej (2000), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, PWN, Warszawa.
- SBor – Boryś Wiesław (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- SBr – Brückner Aleksander (1927), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Warszawa.
- SD – Doroszewski Witold, red. (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, PWN, Warszawa.
- SGK – Sychta Bernard (1967–1976), *Słownik gwar kaszubskich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SJPXVII – Bańko Mirosław i in., red. (1999–2014), *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/> [dostęp: 15 maja 2015].
- SKarł – Karłowicz Jan, red. (1906), *Słownik gwar polskich*, Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- SL – Linde Samuel Bogumił (1807–1814), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Zakład Ossolińskich, Warszawa.
- SStp – Urbańczyk Stanisław, red. (1966–2000), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Ossolineum, Warszawa.
- SWil – Zdanowicz Aleksander, Bohusz-Szysko Michał, red. (1861), *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wydano nakładem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno.

SXVI – Mayenowa Maria Renata, red. (1966–), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław.

USJP – Dubisz Stanisław, red. (2003), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa.

Zuzanna Krótki

History of lexical family of the noun *paskuda* (*shtunk*)

In the article the lexical units gathered from all history of Polish language were put under investigation belonging to the word family of the noun – *paskuda*. By using the semasiological method the researched process of how particular formations formed the new semantical senses manifested itself and how eradicated the old ones. The general key of its movings and the purpose were underlined and of these modifications ‘in the better serving’ depicted.

As shown the afore-mentioned lexical units comprised with a multitude of senses already by-gone featuring the adultery, the burglary, defamation, gluttony and the cattle disease. At the beginning they seemed stable nevertheless the overuse of them paradoxically caused the eradication of popular meanings. They were not forgotten fully because it’s ‘residua’ were found in folk-slang. The essential figure is hereditary of pre-Slavic senses for instance; ‘something shoddy<poor>’, ‘something off’, ‘something repulsive’. Nowadays they function primarily in written material of all lexical family of the noun – *paskuda*.

KEYWORDS: history o Polish language; the changing in meanings; diachrony; semantics; lexemes – *paskuda*, *paskudny*, *paskudzić*, *spaskudzić*, *napaskudzić*, *zapaskudzić*, *robić na paskudę*.

dr Zuzanna Krótki – absolwentka studiów doktoranckich Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach; zainteresowania naukowe: zagadnienia historycznojęzykowe dotyczące głównie leksykologii, semantyki i frazeologii historycznej, ponadto zagadnienia z zakresu dydaktyki języka polskiego.

